

تاریخ، فرہنگ و مہر

ترکمان

جلد اول

اسد اللہ معطوفی

انجمن آثار و مفاخر فرهنگی

۱۳۸۳

سلسله انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
شماره ۳۱۵

معطوفی، اسدالله. ۱۳۳۶ -

تاریخ، فرهنگ و هنر ترکمان / اسدالله معطوفی. -

تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۱.

ج ۳: مصور، نقشه، جدول، نمونه، عکس، نمودار.

ISBN: 964-7874-65-0 (دوره). -

ISBN: 964-7874-66-9 (ج ۱).

ISBN: 964-7874-67-7 (ج ۲). -

ISBN: 964-7874-68-5 (ج ۳).

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه.

۱. ترکمنان -- ایران -- تاریخ. ۲. ترکمنان -- سرگذشتنامه. الف. عنوان.

۹۵۵/۹۸

DSR۷۲ / ۵۶م

۸۱-۲۵۴۳۶

کتابخانه ملی ایران

انجمن آثار و مفاخر فرهنگی

تاریخ، فرهنگ و هنر ترکمان (ج ۱)

اسدالله معطوفی

ویراستار: کبریٰ بستان شیرین

ناظر فنی چاپ: محمد رفوف مرادی

چاپ اول، ۱۳۸۳ □ شمارگان ۱۰۰۰ نسخه

چاپ: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ برای انجمن آثار و مفاخر فرهنگی محفوظ است

دفتر مرکزی: تهران - خیابان ولی عصر - پل امیربهادر - خیابان سرگردبشیری (بوعلی). شماره ۱۰۰

تلفن: ۵۳۷۴۵۳۱-۳، ۵۳۷۴۵۳۰، دورنویس: ۵۳۷۴۵۳۰

دفتر فروش: خیابان انقلاب بین خیابان ابرویحان و خیابان دانشگاه - ساختمان فروز دین - شماره ۱۳۰۴،

طبقه چهارم - شماره ۱۴ تلفن: ۶۴۰۹۱۰۱

شابک (دوره سه جلدی): ۹۶۴-۷۸۷۴-۶۵-۰ ISBN (3 Vol.Set): 964-7874-65-0

شابک: ۹۶۴-۷۸۷۴-۶۶-۹ ISBN: 964-7874-66-9

پیشگفتار انجمن

به نام خداوند جان و خرد

کزین برتر اندیشه برنگذرد

کتاب بسیار مفصلی که در اختیار دارید، نتیجه تلاش مداوم و هشت ساله مؤلف محترم کتاب است که هم خود را مصروف روشن کردن زوایای تاریخ و فرهنگ قوم ترکمان کرده است. این تألیف به چند دلیل که مؤلف نیز در مقدمه خود توضیح داده است، طولانی شده است: اولاً دایره بررسی درباره این قوم بسیار وسیع و با توجه به جزئیات گرفته شده، مؤلف به تمامی حوادث و وقایع پهنه گسترده آسیا، به ویژه از آسیای میانه تا شمال و شمال شرقی چین پرداخته، آنگاه به غرب آسیا نظر انداخته است. این نظر از گذشته بسیار دور تا سده نوزدهم را در بر گرفته است. ثانیاً به اذعان مؤلف، تکرار دوباره و سه باره در مقاطع گوناگون بر حجم کتاب افزوده، ثالثاً تصاویر زیادی از اماکن تاریخی و کارهای دستی برگهای فراوانی را به خود اختصاص داده است. به هر حال قوم ترکمان بختیار بوده اند که مؤلف بر حوصله این کتاب، ایامی از جوانی خود را در میان آنان گذرانده، و هنوز نغمه های دختران ترکمان در غروبهای زیبا و دل انگیز آق قلعه در گوش او طنین انداز است و به یاد آن روزگاران، حرف «ت» به «ر» نیوسته، مؤلف به یاد ترکمانان افتاده است. باید گفت که مؤلف محترم از هر سه اصل مجاورت، مشابهت و تضاد در تداعی معانی به نحو احسن و اتم بهره برده است. ایران کشوری کهنسال و پهناور است که از اقوام گوناگون تشکیل شده است. اگر برای هر قوم پرجمعیت تر ایرانی نظیر قوم پارس، کرد، لر، بلوچ، ترک به معنی اعم که ترکمنان هم شاخه یی از آنان اند، گیلک، عرب، ارامنه، طبریان و... چنین تاریخ پر طول و تفصیلی تهیه شود، تاریخ جامع ایران شاید در صدها جلد ننگنجد. نمی توان حدس زد که اگر چنان تاریخ جامعی تألیف شود و به چاپ برسد، چگونه از آن استقبال خواهد شد.

مؤلف محترم گاهی نظرهای خاصی ابراز کرده اند که در تأیید آن نظرات باید باز هم بحث و بررسی به عمل آید. مثلاً ایشان در وجه تسمیه ترکمان و ترجیح آن بر ترکمن مطالبی نوشته اند. گذشته از آن که مؤلف محترم در مقدمه و در اکثر صفحات کتاب از کلمه «ترکمن» استفاده کرده اند و به ندرت «ترکمان» به کار برده اند، جمهوری را که پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی به پایتختی عشق آباد تأسیس شده، جمهوری

ترکمنستان خوانده‌اند نه ترکمانستان.

به هر حال در فرهنگها هم «ترکمان» و هم «ترکمن» به کار برده‌اند. مولانا جلال‌الدین این کلمه را دوبار در ابیات زیر به شکل «ترکمان» آورده است:

وقتِ ییلُ روح آمد، قشلقِ تن را بهل
آخر از مرغان بیاموزید رسم ترکمان
(غزل ۱۹۴۰ / ب ۲۰۴۷۸)

ترک ساقی گشت، در ده کس نماند
گرگ ماند و گوسفند و ترکمان
(غزل ۲۰۰۸ / ب ۲۱۲۲۴)

اما در دایرة‌المعارف اسلام، مقاله ترکمان یا ترکمن را بارتولد تحت عنوان Turkmenes نوشته، در اعلام ترکستان نامه بارتولد که مرحوم کریم کشاورز ترجمه کرده همه جا ترکمنی و ترکمان آمده است. مقاله ترکمن چای در دایرة‌المعارف اسلام ترجمه ترکی که از مینورسکی است، به صورت Türkmen Çayı نقل شده، ماده Türkmenler از محمد سرای در همان دایرة‌المعارف به صورتی است که قید کرده‌ایم. در بخشی از مقدمه مؤلف محترم کتاب خود را «دایرة‌المعارف کوچک و مدون در زمینه تاریخ و فرهنگ و هنر ترکمن حداقل در ایران» خوانده‌اند. گمان می‌کنم خوانندگان هم با من هم عقیده باشند که اگر این کتاب را دایرة‌المعارف تلقی کنیم به هر حال «کوچک» نیست. دایرة‌المعارف ویژگی خاص خود را دارد. دایرة‌المعارفی تحت عنوان:

The Columbia-Viking Desk Encyclopedia,

با ۳۱۷۰۰ مدخل در ۲۰۱۶ صفحه جیبی در دانشگاه کلمبیا به چاپ رسیده است که ایران را هم با نام شهرها، کوهها، شاعران، نویسندگان و... در برمی‌گیرد. گزیده دایرة‌المعارف اسلام، یا *Shorter Encyclopaedia of Islam* در ۶۷۱ صفحه همه مطالب مربوط به دنیای اسلام، از جمله ایران و... را شامل می‌شود.

مؤلف محترم در این کتاب تا حد مقدور از هیچ کوششی دریغ یا کوتاهی نکرده‌اند. عکس‌های ارزنده از صنایع دستی، بناهای تاریخی از منابع مختلف فراهم آوردن از وی یا خود تهیه کرده‌اند که بر غنای کتاب افزوده است، موفقیت روزافزون ایشان را از درگاه خداوند متعال خواستارم.

توفیق ه. سبحانی

عضو شورای علمی انجمن آثار و مفاخر فرهنگی

فهرست مطالب

۹	 مقدمه
۱۹	 فلات ایران و چشم انداز باستانی آن
۲۵	 باستان شناسی آسیای میانه و ترکمنستان
۳۳	 اسطوره و تاریخ در آسیای میانه
۴۱	 مادها
۴۵	 هخامنشیان
۵۳	 اسکندر (ورود به آسیای میانه و ماوراءالنهر)
۶۰	 اشکانیان
۷۰	 آسیا و جایگاه تورانیان، ترکان و مغولان
۸۰	 منشا نام تورکیوت - ترک (و حکومت گوگ ترکها)
۹۶	 اوغوزها (اغوز - غزها) در طلیعه تاریخ خود
۹۹	 ابتدای اتحادیه اوغوز (اجداد ترکمانان) و رستاخیز سلجوقیان
۱۰۳	 امپراتوری ترکان اویغوری
۱۰۸	 خراسان و ماوراءالنهر در عصر کوشانها
۱۱۱	 خزران
۱۱۹	 ساسانیان (جایگاه ماوراءالنهر و آسیای میانه در این دوران)
۱۳۵	 آمدن اعراب مسلمانان به سوی خراسان ماوراءالنهر و سرزمین اوغوزها
۱۵۰	 ایران در قرن ۳ - ۴ هـ ق
۱۶۳	 نگاهی به ماوراءالنهر و خراسان
۱۶۸	 ایالت خوارزم
۱۸۸	 اغزها - ترکمانان

دوره تاریخی اوغوز - ترکمانان (ابن فضلان در میان اوغوزها).....	۲۰۴
غزها (اوغوزها) از نگاه مسعودی، اصطخری، مقدسی و ابوریحان.....	۲۱۶
ریشه کلمه ترکمان.....	۲۲۳
غزنویان (سرآغاز نبرد با ترکمانان).....	۲۳۳
آغاز کار ترکمانان سلجوقی.....	۲۳۹
قراخانیان.....	۲۹۴
قراختانیان.....	۳۰۶
سلجوقیان ترکمان (ابتدای کار).....	۳۱۷
کروفر ترکمانان در غرب ایران.....	۳۷۲
حکومت سلاجقه ترکمان در کرمان، شام و عراق.....	۴۵۱
اتابکان در آذربایجان، فارس، شام و موصل.....	۴۵۸
هنر عهد سلجوقی.....	۴۶۶
سلاجقه ترکمانان روم.....	۴۹۸
سلسله‌های کوچک ترکمان در آسیای صغیر.....	۵۱۶
عثمانی‌ها.....	۵۳۳
جنگ‌های صلیبی و نقش ترکمانان.....	۵۳۷
خوارزمشاهیان.....	۵۵۲
مغولان.....	۵۶۷
جغتائیان.....	۵۹۷
ایلخانان مغول.....	۶۰۰
سلسله‌های کوچک در دوران بین حکومت مغول و تیموریان.....	۶۰۷
تیموریان (جایگاه ترکمانان در این عهد).....	۶۱۶
ترکمانان قراقویونلو.....	۶۴۹
ترکمانان آق قویونلو.....	۷۱۳
هنر در عهد ترکمانان.....	۸۰۱
نگاهی به چند سند و نامه تاریخی ترکمانان.....	۸۲۷

۸۵۸	صفویان (اصل و نسب و چگونگی قدرت یابی)
۸۷۸	ترکمانان در قلمرو اوزبکان
۹۳۲	وضع ترکمانان در زمان سقوط صفویان
۹۴۷	افشاریه
۹۸۴	زندیه
۹۹۲	قاجارها (اصل و نسب و خاستگاه تاریخی ایل قاجار)
۱۱۱۱	پیشروی روس‌ها در آسیای مرکزی و فتح سرزمین‌های ترکمانان
۱۵۱۶	نگاهی بر دامداری، کشاورزی و تجارت ترکمانان
۱۶۷۹	ادبیات و فلکلور ترکمن
۱۶۹۹	ستارگان آسمان علم و ادب ترکمن
۱۷۷۴	فعالتهای علمی - ادبی معاصرین در ترکمن صحرای ایران
۱۷۸۸	نگاهی گذرا بر ادبیات داستانی و اسطوره‌ای (میتولوژی) ترکمن
۱۸۲۷	تاریخ زبان ترک و ترکمن
۱۸۵۹	ضرب‌المثل‌های ترکمنی
۱۸۸۹	نغمه‌های زنان ترکمن
۱۹۲۰	بازی‌های ترکمنی
۱۹۲۹	دین و آیین ترکمن‌ها
۱۹۴۷	عرفان و تصوف در بین تراکمه
۱۹۷۹	مقابر و زیارتگاه‌های ترکمن‌ها
۲۰۲۰	جشن‌ها و اعیاد ترکمن‌ها
۲۰۶۴	غذاها و خوراکی‌های ترکمن‌ها
۲۱۰۹	هنر ترکمن
۲۱۲۰	مراسم عقد و عروسی ترکمن‌ها
۲۱۶۱	فرش‌های ترکمن
۲۲۵۱	سوزن‌دوزی (تکین) در بین زنان ترکمن
۲۲۶۳	آلاچیق (اوی) ترکمن

۲۲۸۷	پوشاک ترکمن
۲۳۱۰	زیورآلات
۲۳۵۱	اسب و اسب سواری در بین ترکمن ها
۲۳۸۰	نگاهی به تاریخ موسیقی - موسیقی ترکمن
۲۶۰۵	منابع و مآخذ

مقدمه

کتابی که در اختیار دارید محصول تلاش تدریجی هشت سال کار قلم و قدم می‌باشد. از حدود سال ۱۳۶۲ که کار یادداشت برداری تاریخ ۵۰۰۰ ساله منطقه استرآباد و گرگان آغاز شد و در پایان سال ۱۳۷۰ خورشیدی به انتها رسید، مشخص گردید که بخشی از تاریخ ترکمن‌ها به ویژه از عصر صفویان به بعد با تاریخ مردم ایران مخصوصاً مردم دو ایالت باستانی خراسان و استرآباد پیوند عمیقی داشته است. این پیوند و ارتباط پس از «نبرد گوگ تپه» به سال ۱۸۸۱ میلادی که روس‌ها به طور کامل بر سرزمین‌های محل زیست ترکمن‌ها در شمال رود اترک (کشور جمهوری ترکمنستان فعلی) مسلط شدند، و خطوط مرزی، بیشتر گشت. زیرا جبریت و وضعیت پیش آمده سبب شد گروه‌های جمعیتی قابل توجه از ایلات، طوایف و تیره‌های مختلف ترکمن در جنوب رود اترک یعنی در خاک ایران از ساحل شرقی دریای خزر (حدود گمیشان و بندر ترکمن فعلی) تا غرب استان گلستان کنونی (حدود گنبد قابوس، مراوه تپه، گلیداغ) و سرانجام سرحدات شمالی ایالت خراسان به ویژه در حوالی بجنورد، قوچان، دره گز و سرخس (ناصری - بخش متعلق به ایران)، پورت‌های خود را مستقر کنند و در نهایت یکجانشین گردند. یموت‌ها، گوگلان‌ها، تکه‌ها، سالورها و... از جمله اصلی‌ترین و شاخص‌ترین این طوایف بودند که در سرتاسر ایالت استرآباد آن زمان و شمال و شمال غرب خراسان مسکن گزیدند.

در کتاب «استرآباد و گرگان» (تاریخ ۵۰۰۰ ساله این دو منطقه) گذر و نظری بر گوشه‌های زندگی گذشته ترکمن‌ها در بستر تاریخ ایالت استرآباد داشته‌ایم، اما این مقدار بسنده نبود و کفایت

نمی‌کرد، چرا که این قوم بزرگ تاریخ، فرهنگ و هنر قابل توجه خاص خود را داشت. مخصوصاً آنکه نگارنده در کارهای پژوهشی، میدانی و مردم نگاری (مونوگرافی) تدریجی و پراکنده خود در سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۶۵ در چند مکان ترکمن صحرا، تعمقی هر چند کم و کوتاه بر زندگی گذشته، ادبیات و هنر آنان داشته و بدین جهت مجاب گردید که غیر از کار اندک ارائه شده در کتاب مذکور، باید به اسناد، متون تاریخی و منابع بکر ایرانی بیشتر توجه نمود تا پژوهشی پسندیده‌تر در مورد هموطنان عزیز ترکمن ارائه گردد. در این میان زندگی چند ساله نگارنده به هنگام نوجوانی در میان ترکمن‌ها، مخصوصاً آشنایی در حد کفایت با لهجه ترکمنی و آداب و رسوم آنها نیز مزید بر علت شده و عامل محرک و مشوق خوبی برای تداوم راه گردید. شاید خواندنی باشد که اقرار شود هنوز صداها و طنین نغمه‌ها و «لاله‌های دختران ترکمن در غروب‌های زیبا و دل‌انگیز آق قلعه سال‌های ۱۳۴۷ و هر از چند گاهی در اوبه‌ها (روستاهای) آنان، در ذهن نگارنده زنده‌اند.

به هر صورت این موارد انگیزه اولیه برای آغاز کار بود. اما از همان ابتدا با بررسی منابع و متون تاریخی مشخص گردید که ابتدا باید به طور اجمالی به تمامی حوادث و وقایع پهنه گسترده آسیا به ویژه از آسیای میانه تا شمال و شمال شرق کشور چین نیز پرداخت، آنگاه به سوی غرب آسیا یعنی سرحدات شمال شرقی ایران نظر انداخت. به علاوه می‌بایست این محدوده از گذشته بسیار دور مورد مذاقه و توجه قرار می‌گرفت، زیرا قبل از اوغوزها (اغزها، غزها) های ترک و ترکمن، این پهنه عرصه کرون متمادی قبایل متعدد دیگری از جمله آریایی‌ها و بازماندگان آنها یعنی تورانیان و سکاها بود، و چه بسا میتولوژی، تاریخ، فرهنگ، تمدن، هنر قدسی sacred art که ریشه در مذاهب ابتدایی و اسطوره‌ها داشت، بر آیین‌ها و اعتقادات اقوام آتی و بعد از خودشان تأثیرات مهمی برجای نهاد.

در این حیطه آیین‌های پرستش و اعتقادات خاص دیگر مثل قربانی‌ها، احترام به بزرگان، قهرمانان، پهلوانان و التفات به توت‌ها و تابوها و... همه و همه بر این امر دلالت داشتند که در طی قرن‌های متوالی از قومی به قومی دیگر به ارث رسیده و بنا به مقتضیات گاه تغییر و تحول نیز پذیرفتند. از این رو پس از توجه به نقاط یاد شده و سپس فلات ایران مخصوصاً شمال و شمال شرق آن، به طور شاخص ماوراءالنهر، آسیای میانه و خراسان بزرگ آن دوران مورد کنکاش و تدقیق نظر قرار گرفتند. زیرا محل حضور و ظهور آشکار اوغوزها (اجداد اولیه ترک و ترکمن) در همین نواحی بود. به تعبیر دیگر دشت‌ها، بیابان‌ها و استپ‌های سه ناحیه یاد شده محیط و بستر مطلوب زیست اقوام اولیه آریایی و غیر آریایی و سپس شعبات مختلف اوغوز مثل: ترک، ترکمن، قزلق (خرلیخ)، پچناک، قراختائیان،

قراخانیان و بسیاری از اقوام زرد (مخصوصاً مغولان) و... محسوب می‌شدند. اتفاقاً به همین دلایل مجبور شدیم علاوه بر تاریخ ترک‌ها، به سابقه گذشته اقوام یاد شده نیز پردازیم. در این میان ترک‌ها علاوه بر پیوندهای نزدیک‌تر تاریخی با ترکمن‌ها، پس از قرن‌ها تهاجم به سرحدات شمال و شمال شرقی ایران، سرانجام توانستند حکومت‌های بزرگی را در ایران بنیان گذارند. غزنویان و خوارزمشاهیان از زمره این گروه بودند ولی سلجوقیان را باید از اوغوزهای ترکمن محسوب نمود.

اما برای پی‌گیری نظام‌مند و متواتر سیر تاریخی حوادث تمامی این قبایل، از جمله سیر حوادث حیات گذشته ترکمن‌ها، نیاز به یک الگو و مسیر طولانی تاریخی مدون و مشخص داشت تا بر اساس آن به عنوان ملاک و محور، به طور متوالی و بدون انقطاع وقایع شرح داده شوند. ملاک قرار دادن حکومت‌های مختلف آسیای میانه و حتی ماوراءالنهر مقدور و مقبول نبود و اصولاً کشور یا ملتی در این حیطه و محدوده نداشتیم که تاریخی چند هزار ساله داشته باشد تا با محور قرار دادن آن سیر دائمی و وقایع تاریخ قوم ترکمن را بر مبنای آن قرن به قرن تشریح کنیم. به علاوه پهنه محدوده‌های یاد شده در طی قرون متمادی محل برخورد و فراز و فرود طوایف و قبایل کوچک و بزرگ و گاه حتی اکثراً ملتی ناهمگون با حکومت‌هایی در نهایت با عمری یک، دو و یا چند قرن بوده‌اند. هر چند دو کشور باستانی چین و هند از این قاعده مستثنی بودند، تاریخ این دو کشور ارتباط چندانی با سیر حوادث اوغوزهای ترک، ترکمن و سایر قبایل نداشت اما بدون آنکه نگارنده تعصبی در این باب داشته باشد، تاریخ ایران را به چند دلیل محور اصلی کار خود برای شرح وقایع مربوط به اوغوزها از جمله ترکمن‌ها قرار داد. اهم این دلایل عبارت بوده‌اند از:

۱ - آسیای میانه و بخشی از غرب ماوراءالنهر که زیستگاه اصلی و اولیه اوغوزها از گذشته‌های دور بود، در مقاطع مختلف تاریخ هر از چند گاهی جزو خاک ایران محسوب می‌گشته است که شرح آن در لابلای مطالب کتاب از نظر خواهد گذشت.

۲ - در طی قرون متواتر و متوالی شرق و شمال شرق ایران دائماً در تماس‌های اقتصادی - تجاری، فرهنگی، نظامی و... با آسیای میانه و ماوراءالنهر قرار داشت.

۳ - در بخشی از تاریخ، حوادث و حتی سرنوشت ایران با نقاط یاد شده پیوند عمیقی یافته طوری که همگی آنها خاک و محدوده سرزمین ایران به حساب می‌آمده‌اند. مثلاً غزنویان و خوارزمشاهیان، ماوراءالنهر و آسیای میانه را کاملاً به ایران دوختند و یا مهمتر آنکه امپراتوری سلجوقیان ترکمان از جیحون تا سواحل شرقی مدیترانه را یک پارچه نمودند و برای مدتی طولانی، بسیاری از نقاط آسیای

میانه و بخشی از غرب ماوراءالنهر را در دل واحد سیاسی و کشور بزرگ ایران نگه داشتند.

به طور کلی در ایران چند حکومت ترک از جمله غزنویان، خوارزمشاهیان، صفویان و قاجاریه تأسیس شدند که عده‌ای قاجارها را ترکمن می‌دانند. ترکمن‌ها هم حکومت‌های سلجوقیان، قراقویونلوها و آق قویونلوها را (در حوالی عراق، آذربایجان ایران و بخشی از ترکیه فعلی) بنیان گذاردند.

۴ - فشارها و جبریت‌هایی که برای قوم ترکمن در مسیر تاریخ شان پیش آمد، سرانجام طوایف، تیره‌ها و انبوهی از جمعیت این هموطنان گرمی را به سوی ایران کشاند. هم اکنون به اعتقاد صاحب این قلم، پس از کشور همسایه یعنی جمهوری ترکمنستان، شمال و شمال شرق ایران (و بعضی از نقاط استثنایی دیگر) خانه دوم ترکمن‌ها محسوب می‌شود طوری که پس از حدود ۵ قرن، فرهنگ و ادبیات پارسی و ترکمنی به هم پیوند خورده‌اند و دارای تناظرات فراوانی هستند. بهره بردن از دریای بیکران علم و ادب پارسی توسط اندیشمندان، ادبا و شاعران شهر ترکمن همچون مختومقلی فراغی، دولت محمد آزادی، ملانفس و... از دید کسی پنهان و پوشیده نمانده است. در این مورد در بخش فرهنگ و ادب ترکمن‌ها، شاخصه‌های مهمی ارائه گردیده است.

اما یکی از مشکلات بزرگ پژوهش و تدوین این کتاب، شناخت دقیق ایلات و قبایل مختلف اوغوز از جمله طوایف و تیره‌های مختلف ترکمن بوده است. ابهامات و تناقضات گاه به حدی می‌رسد که نگارنده را مجبور به حذف قسمتی یا تمام مطالب می‌نمود. مثلاً هنوز مسلم و مسلج نگردیده که آیا افشارها، تکلوها، قاجارها، پرناک‌ها، موصولها، قرامان‌ها، ذوالقدرها و... از اوغوزهای ترکمن هستند یا خیر. هر چند در یک تحلیل کلی آنان را باید ترکمن دانست. ولی جداً اظهار نظرهای متعدد و متناقض باعث پراکندگی و تشتت آرا در این باب شده و به طور جد کار پژوهش‌های مستند را مشکل نموده است، طوری که شدیداً باید جانب احتیاط را در این باب در پیش گرفت و یا فقط به ذکر نظرات مختلف اکتفا نمود. این موضوع تحقیقات و پژوهش‌های آکادمیک، دسته جمعی و حتی کار در اجلاس‌ها و همایش‌های بین‌المللی را هم دچار مشکل کرده است. اصولاً به چند دلیل این مشکل گریبان‌گیر تلاش‌هایی در باب پژوهش در تاریخ اوغوزهای ترک و ترکمن شده که اهم آن بدین قرارند:

الف - زندگی و حیات کوچ نشینی و بیابانگردی اوغوزها که به علت جابجایی‌های مداوم و مستمر، هرگز فرصت به وجود آوردن شاخصه‌های تاریخی و تمدنی که نمودهایی را هم به یادگار و

یادمان بر جای نهد، پیش نیاورد.

ب - نبودن مدارک مستند و مکتوب از جمله سنگ نبشته‌ها، کتیبه‌های مختلف (غیر از سنگ نبشته‌های ارخون)، آثار و ابنیه متعدد و... در بین اوغوزها که خود محصول زندگی کوچ نشینی و عدم وجود زندگی یکجانشینی بوده است. اصولاً یکجانشینی مخصوصاً تمدن شهرنشینی در طول تاریخ بشر باعث پیدایش تمدن و فاکتورهای مادی و غیرمادی آن محسوب می‌شده است.

پ - جنگ‌ها و ستیزهای دائمی بین طوایف و قبایل مختلف و کوچک و بزرگ که جداً آثار تمدن و فرهنگ مادی هر قومی را در همان آغاز پدید آمدن از بین می‌برد.

به همین دلیل اجلاس‌های بزرگ جهانی سعی در رفع این مشکل نموده‌اند. تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد، اولین بار ترکان از دهه‌های نخستین همین قرن به تکاپو افتادند تا به صورت روشن تاریخ پرفراز و نشیب و مملو از ابهامات اوغوزها از جمله ترک‌ها را یافته و تدوین نمایند. سپس ترکمن‌ها هم در کشور جمهوری ترکمنستان در سال ۱۹۹۲ میلادی اقدام به چنین کاری در چارچوب کنفرانس‌های بین‌المللی نمودند.

البته مرحوم عباس اقبال آشتیانی محقق و مورخ گرانقدر ایرانی به خاطر آنکه در قرن ۴ و ۵ ه‍.ق حکومت‌های ترک تبار و ترک زبان (و ترکمن) در ایران روی کار آمدند و با مساعدت فرزندگان و دیوانسالاران ایرانی به کشور داری پرداختند و در کنار ایرانیان سعی در تمدن‌سازی نیز نمودند، اقدام به تشکیل و تأسیس «انجمن دوستی ایران و ترک» کرد ولی با مرگ وی فعالیت‌ها به سستی گرایید و سرانجام هم به پایان رسید.

حال برای آشنایی خوانندگان گرامی با اصل موضوع، به شرح تلاش‌های اندیشمندان ترک و ترکمن در این باب می‌پردازیم. کمال آتاترک در ترکیه نخستین بار به طور رسمی و گسترده «انجمن تاریخ ترک» را بنیاد نهاد. وی در گردهمایی ششم ترک‌ها در تاریخ ۲۸ آوریل ۱۹۳۰ شخصاً شرکت کرد. در این راستا در آخرین جلسه گردهمایی که به ریاست ایشان تشکیل شد، از طرف ۴۰ نفر از مدعوین پیشنهادی تقدیم اجلاس گردید که به موجب آن تصمیم گرفتند تاریخ و تمدن ترک رابه طور تخصصی و دائمی مورد توجه قرار دهند. و نیز مقرر شد هیأت مرکزی انتخاب شوند و کانون انجمن‌های ترک با اساسنامه‌ای در ۸۴ ماده تشکیل گردد. هیأت مرکزی برای اینکه تاریخ ترک در یک شکل علمی تفحص شود، مکلف شد هیأت تاریخ ترک را تشکیل دهد. بدین ترتیب در قالب ۱۶ عضو متشکل، یک هیأت پژوهش تاریخ ترک تشکیل گردید. این هیأت، نخستین نشست خود را

در تاریخ ۴ ژوئن ۱۹۳۰ تشکیل داد و اعضای هیأت مدیره را انتخاب نمود. این هیأت خط مشی اساسی تاریخ ترک را به عنوان نخستین اقدام اجرایی خود منتشر کرد و در ۲۹ مارس ۱۹۳۱ در نشست هفتم انجمن‌های ترک، به نام «جمعیت تحقیق تاریخ ترک» نامیده شد و مجدداً در سال ۱۹۳۵ نامش را به «بنیاد تحقیقات تاریخ ترک» تغییر داد که بعدها به «بنیاد تاریخ ترک» (Turk Tarih Kurumu) مشهور گشت.

آتاتورک در اواخر عمر از نزدیک فعالیت‌های مؤسسه را دنبال می‌کرد و بسیار اتفاق می‌افتاد که خود طرح‌های اجرایی را ارائه می‌داد. پس از وی همه رئیس جمهورهای ترکیه حمایت از بنیاد تاریخ ترک به صورت یک قاعده و سنت درآمد.

بنیاد مذکور نخستین کنگره بین‌المللی خود را از ۲ الی ۱۱ ژوئیه ۱۹۳۲، سپس دومین کنگره را از ۲۰ تا ۲۵ سپتامبر ۱۹۳۷ با حضور پژوهشگران خارجی برای تشریح و تحلیل مستند تاریخ ترک برگزار کرد. در سال‌های گذشته (۱۰ الی ۱۴ سپتامبر ۱۹۹۸) نیز کنگره سیزدهم آن برگزار شد که در طول آن بر پژوهش در زمینه پیشینه اقوام ترک (اوغوز) منشاء تاریخ آنان، اسناد آرشیوی، انتشار بولتن‌ها و... تأکید گردید تا بدین وسیله مسایل پیچیده به ویژه در خصوص گذشته‌های دور و تاریک ترک‌ها روشن گردد. بنیاد ترک هم اکنون غنی‌ترین کتابخانه ترکیه را با حدود ۲۵۰۰۰۰ کتاب در اختیار دارد.

در کشور جمهوری ترکمنستان هم در این مورد در دهه اخیر تلاش‌ها و اقدامات زیادی انجام گرفته است. اندیشمندان ترکمن سعی نموده‌اند تا با فراخوان جهانی از متفکرین و پژوهشگران به ویژه در امر تاریخ، بتوانند گذشته‌های دور اوغوزها مخصوصاً ترکمن‌ها را دریافته و مجموعه‌ای بزرگ و مدونی را سازمان دهند. در این باب در ۲۵ و ۲۶ اکتبر سال ۱۹۹۳ میلادی (۴ آبان ۱۳۷۲ خورشیدی) «کنفرانس بین‌المللی تاریخ ترکمن» در محل دانشگاه مختومقلی عشق آباد، پایتخت ترکمنستان برگزار گردید که در طی آن مقالات و سخنرانی‌های چندی توسط مدعوین و مهمانان دعوت شده از بسیاری کشورهای جهان، ارائه گردید.

دیرخانه کنفرانس بلافاصله مجموعه مقالات را به صورت کتابچه‌ای تدوین و تنظیم نمود و در اختیار سایرین نهاد. در پایان این همایش کمیته‌هایی چند از جمله «کمیته تاریخ» مأمور پیگیری و استمرار پژوهش‌ها و تماس‌های طولانی شدند تا بدینگونه بتوانند در مورد مسائلی همچون پیدایش، کوچ‌ها، تشکیل حکومت‌های ترکمن و... به نتایج مثبتی برسند. امید است این کار دسته جمعی منتج به

نتیجه مطلوبی گردد.

حال ضرورت دارد به چند نکته مهم دیگر نیز که در طول نگارش و تدوین کتاب، از مشکلات یا مسائل مهم مورد نظر نگارنده بوده‌اند، اشاره گردد:

۱ - در تدوین این کتاب سعی شده تا آنجایی که متون، منابع و اسناد تاریخی اجازه می‌دهد، حتی در حد بضاعت کم، به همه ترکمن‌هایی که در سطح جهان می‌زیند، پرداخته و یا حداقل اشاره کوتاهی به آنها بشود.

۲ - اساس کار پژوهش بر زندگی کل اوغوزهای ترکمن از گذشته دور تا قرن ۱۸ الی ۱۹ میلادی در سراسر ماوراءالنهر، آسیای میانه، خراسان بزرگ (در گذشته) گذاشته شده است. سپس از اواخر دوره تیموریان، آق قویونلوها، قراقویونلوها (قرن ۹ ه) و اوایل عهد حکومت صفوی (قرن ۱۰ ه)، به منطقه حدود کشور ترکمنستان فعلی (غرب رود جیحون و سیحون) تا مشرق دریای خزر، شمال ایالت استرآباد (دشت گرگان یا ترکمن صحرای کنونی) و شمال خراسان، نظر انداخته‌ایم.

۳ - از بین حکومت‌ها و دولت‌های تشکیل شده ترک همچون «گوگ ترک‌ها» و دولت‌های کوچک و بزرگ ترکستان قدیم (قراخانیان، قراخانیان و...) و امپراتوری عثمانی، به ۵ حکومت مهم ترکمان توجه بیشتری گردیده است که عبارتند از: امپراتوری عظیم سلجوقیان، حکومت آل سلجوق روم (محدوده آسیای صغیر)، کشور جمهوری ترکمنستان کنونی، حکومت آق قویونلوها و قراقویونلوها.

۴ - انتخاب نام «ترکمان» به جای ترکمن بدان دلیل بوده است که بسیاری از متون و منابع تاریخی اوایل قرون هجری و قرن‌های بعد در داخل ایران، این قوم را اکثراً «ترکمان» نامیده‌اند، به علاوه اگر این نظریه را با احتیاط بپذیریم که ترکمن‌ها از اولین گروه ترک‌های مسلمان شده و ایمان آورده بوده‌اند و به همین جهت «ترک ایمان» سپس «ترک امان» و «ترکمان» نام گرفتند، موثق‌تر از «ترک من» (به معنی من ترک هستم) خواهد بود.

۵ - در مواردی چند مجبور شده‌ایم بعضی از وقایع را دوبار و گاه سه بار در چند مقطع تکرار کنیم که دلایل آن نخست به خاطر تداعی مطلب در ذهن خوانندگان گرامی بود، دوم و مهمتر آنکه گاه این وقایع مرکز ثقل چند حکومت یا حوادث مهم دیگر بودند که می‌باید برای فهم و پیوند منطقی آنها، وقایع تکرار می‌گردیدند. مثلاً اواخر دوره تیموریان، آق قویونلوها، قراقویونلوها و اوایل حکومت صفویان چنان به هم مربوط و گاه وقایع درهم تنیده شده‌اند که چاره‌ای غیر از تکرار مطالب

حداقل به طور مختصر در دفعات بعدی نبود.

۶ - در طول تدوین و تنظیم مطالب کتاب، بر مناطق شاخصی تکیه نموده‌ایم از جمله نواحی همچون خوارزم، مرو، نسا، سرخس، خیوه، بخارا و... که علت آن به خاطر پیوند عمیق حیات تاریخی ترکمن‌ها با این مناطق بوده است. اصولاً پس از کنده شدن اوغوزها مخصوصاً ترکمن‌ها از جایگاه اصلی و اولیه‌شان و اقدام به کوچ نمودن، در چنین نواحی پراکنده گردیدند.

۷ - در این پژوهش بیشتر بر تاریخ سیاسی و اجتماعی ترکمن‌ها تکیه گردیده طوری که سهم فرهنگ و هنر ترکمن کمتر از حد معمول آن شده است. علت را هم باید در آن دانست که این دو مقوله بسط و گسترده جداً احتیاج به کار آکادمیک، گروهی، میدانی و بس طولانی در ایران و چند کشور خارج از ایران دارد. مضافاً به اینکه در این باب باید فرهیختگان و نخبگان ترکمن خود قدم و قلم را همراه نموده وارد کارهای عملی تر گردند. خوشبختانه در ایران و در سال‌های اخیر، تحرکات اولیه ولی قابل توجهی توسط تعدادی از پژوهشگران پرتوان ترکمن آغازیدن گرفته که نگارنده خود از آنها نیز بهره برده است.

۸ - در نگارش اشعار، اصطلاحات و ضرب‌المثل‌های ترکمنی، اگر تناقضاتی دیده می‌شود باید آنها را به دیده اغماض نگریست. زیرا پراکنده‌گویی و نقل‌های متناقض عامل اصلی این مسئله بوده، به علاوه نبودن یک خط کتابت استاندارد و پذیرفته شده توسط ترکمن‌ها بر این مشکل دو چندان افزوده است. در مورد خط و نگارش باید گفت هنوز پس از مدت‌های طولانی، در کشور ترکمنستان مشغول به تغییر، تبدیل و تعدیل خط هستند و به مقصود نهایی نیز نائل نیامده‌اند. این مسئله در ترکمن صحرای ایران شکل غامض‌تری یافته است. مثلاً هنوز جایگاه حروف و صامت‌هایی مثل س، ث، ص یا ذ، ز، ظ، ض در کلمات ترکمنی مشخص نیست. در این موارد در جای خود توضیحات بیشتری داده شده است.

۹ - نگارش بعضی از کلمات در متون تاریخی به شکل‌های مختلف ثبت شده‌اند که نگارنده شکل رایج‌تر را مورد استفاده قرار داده و مشابهات آن را داخل پرانتز ارائه کرده است. تعدادی از این کلمات بدین قرارند:

- اوغوز، اوغز، اغوز، اغز، غز.

- قورلق، قورلوق، قورلوق، خرلخ، خارلخ، کارلوک.

- بیگ، بیگ، بگ، بک.

- قتلغ، قوتلوق، قوتلق، قتلوغ، قوتلوغ.

- اُغر، اغور، اوغور، اوغر.

- ایسق گول، ایسیق گول، ایسغ گول، ایشیق گول، ایشق گول، ایسیک گول.

- اسپجباب، اسپجباب، اسپجباب.

- منقشلاق، منقشلاق، منیگ قشلاق، مانقشلاق.

- نام قبیله ترکمان سلجوقی: قیق، قتی، قونیق، قونوق، قینیق.

۱۰ - نگارنده اصرار و آرزو داشت که می‌توانست از کارهای پژوهشی و ترجمه نشده به زبان پارسی دیگران در بسیاری از نقاط مخصوصاً ترکیه، ترکمنستان، افغانستان و چند کشور دیگر بهره برد. اما نبودن امکانات از جمله عوامل اصلی و دخیل در این ناکامی گردیدند. ولی نگارنده به جد سعی نموده است تا با تدوین این کتاب، دایرةالمعارفی کوچک و مدون در زمینه تاریخ، فرهنگ و هنر ترکمن حداقل در کشور ایران ارائه دهد که خود محصول مجموعه تلاش بسیاری از کسان دیگر از گذشته تاکنون نیز بوده است.

۱۱ - یکی از مشکلات دیگر نگارنده این بار در حیطه تحقیقات میدانی و مونوگرافی ترکمن صحرا، وجود زمینه تشنگ آراء و پراکنده گویی زنان و مردان عزیز و مسن ترکمن بوده است که البته سختی‌های کار در زمینه فلکلور و دانش عامه هر قومی می‌باشد. به علاوه وجود طوایف و مخصوصاً تیره‌های مختلف در بین ترکمن‌ها، این پراکنش و تفاوت‌ها را دو چندان می‌نمود. مثلاً در زمینه کنکاش و پژوهش در مورد مفاهیم نقش‌های سوزن دوزی، گل‌های قالی و قالیچه و...

۱۲ - محور و اساس پژوهش در تدوین و تنظیم مطالب، مبتنی بر بهره‌گیری از متون اصیل و دست اول تاریخی بوده، سپس از کتب و منابع جدید نیز استفاده شده است. به علاوه در کار مردم نگاری، مونوگرافی و عکس برداری قدم را همراه قلم نمودیم. با این وجود نگارنده مقرر است که کار گروهی در این حیطه مستندتر کامل‌تر و کمتر به نواقص و عیوب آلوده خواهد بود. از این رو اعتقاد داریم که مجموعه این پژوهش و کنکاش نه‌ری باریک به سوی دریای حقایق پنهان مانده تاریخ، فرهنگ و هنر ترکمن خواهد بود ولی به هر صورت بر آن خواهد ریخت و به آن خواهد پیوست. این دریا را تلاش‌ها و تحقیقات دیگران باید به عنوان نه‌رها و رودهای پرآب‌تر، مالا مال کنند.

در پایان جا دارد از مسئولین محترم مرکز اسناد ملی ایران، کتابخانه ملی تهران و کتابخانه‌های گرگان، گنبد، آق قلا، بندر ترکمن و دوستان فرهیخته و روشنفکر ترکمن، مردان و زنان متین و گمنام

ولی بلند نظر ترکمن که در اوبه‌ها و روستاهای مختلف (به ویژه در سال‌های ۱۳۶۲ تا ۱۳۶۵) و در بندر ترکمن، گمیشان، بُناور (امچلی سابق - سیمین شهر فعلی)، خواجه نفس، آق قلا، گنبد قابوس و... که نگارنده را با صمیمیت پذیرفته و با حوصله به سوالات پاسخ دادند، همچنین از همهٔ مردان عزیز ترکمن که در جمعه بازار گنبد، دوشنبه بازار بندر ترکمن و پنج شنبه بازار آق قلا وقتی با دوربین و انبوه سوالات مواجه شدند، با آن مهمان نوازی گرم و صمیمیت خاص ترکمن‌ها، به دور نگارنده حلقه زدند و گاه تا ۲ ساعت خرید و فروش خود را فراموش کردند، «سپاسی بزرگ، پرعاطفه و صمیمانه‌ای» داشته باشم.

اسدالله معطوفی

گرگان - ۱۳۸۰/۸/۱۲